

Morfologiya təlimində orfoqrafiya üzrə aparılan işlər

Pəri Paşayeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail:p.semsizsde@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

XÜLASƏ

Dil qaydalarının dərk oluna bilən qanunauyğunluqlar əsasında tədris olunması şagirdlərin idrak fəallığını, şüurluluğunu təmin etməklə yanaşı, qazanılan biliklərin təcrübi, tətbiqi istiqamətlərini, ünsiyyət imkanlarını dəqiqləşdirən sistemə çevirir. Dil sistemində fəaliyyət göstərən daxili qanunauyğunluqlar onu tənzimləyir və dilin mövcudluğunu təmin edir. Bu sistemin bir tərəfində ən kiçik dil vahidi olan *fonem* (mənalı səs), digər tərəfində isə dil vahidlərinin ən mükəmməl konstruksiyası olan *cümlə* dayanır. Dilin elmi mahiyyətinin qavranılmasında ardıcılıq və varislik prinsipi gözlənilməklə onun düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olması diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalədə bu kimi məsələlər elmi əsasda şərh olunur.

AÇAR SÖZLƏR

dil qaydaları, morfoloji biliklər, orfoqrafiya, daxili qanunauyğunluqlar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.08.2023

qəbul edilib: 11.09.2023

Work on spelling in morphology training

Pari Pashayeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: p.semsizsde@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8332-3387>

ABSTRACT

The teaching of language rules on the basis of comprehensible regularities not only ensures the cognitive activity and awareness of students, but also turns the acquired knowledge into a system that clarifies the directions of experience, application, and communication opportunities. The internal regularities operating in the language system regulate it and ensure the existence of the language. On one side of this system is the phoneme, which is the smallest language unit (meaningful sound), and on the other side, the sentence, which is the most perfect construction of language units. In understanding the scientific nature of the language, the principle of consistency and inheritance is observed, and it is focused on the fact that it is a means of thinking, learning and speaking. In the article, such issues are explained on a scientific basis.

KEYWORDS

language rules,
morphological
knowledge, spelling,
internal regularities

ARTICLE HISTORY

Received: 05.08.2023
Accepted: 11.09.2023

Giriş / Introduction

Qüdrətli tərbiyə vasitəsi olan ana dilinin əsas məqsədi düzgün yazı və nitq vərdişləri formalaşdırmaqdır ki, dil qaydaları və normalarını lazımi səviyyədə mənimsəmədən bu məqsədə nail olmaq mümkün deyildir.

Artıq V-VII siniflərdə şagirdlərə verilən qrammatik biliklərin səviyyəsi ibtidai sinif mərhələsindən fərqlənir və mənimsədilən hər bir qayda, tərif nisbətən mürəkkəbləşdirilmiş səviyyədə, şagirdlərin yaş və düşüncə qabiliyyətinə əsasən uyğunlaşdırılmışdır. Dilin elmi mahiyyətinin qavranılmasında ardıcılıq və varislik prinsipləri gözlənilməklə onun düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olması diqqət mərkəzində saxlanılır.

İbtidai təhsil pilləsində bu fənn vasitəsilə ifadəli və şüurlu oxu, düzgün yazı və şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnən, nitqin leksik, fonetik, qrammatik və üslubi zənginliklərinə bələd olan, əməli cəhətdən zəruri dil qaydalarının mahiyyətinə varmağı bacaran şagirdlər orta məktəb pilləsində öz bilik, bacarıq və vərdişlərini genişləndirir, bununla da onlarda idrak fəaliyyəti, nitq bacarıqları daha da inkişaf edir, ana dilinə şüurlu məhəbbət və hörmət hissi formalaşır.

Bütöv bir sistem halında təbiət elmləri qədər dəqiq fəaliyyət mexanizminə malik olan dilin qrammatik qanun və qaydaları müəyyən dilçilik qanunauyğunluqları əsasında fəaliyyət göstərir.

Dil qaydalarının dərk oluna bilən qanunauyğunluqlar əsasında tədris olunması şagirdlərin idrak fəallığını, şüurluluğunu təmin etməklə yanaşı, qazanılan biliklərin təcrübi, tətbiqi istiqamətlərini, ünsiyyət imkanlarını dəqiqləşdirən sistemə çevirir. Müəllim dil qaydalarının mənimsənilməsinə ciddi yanaşmalı, elmi xarakterli məlumatlar verildikdə varislik və perspektivlik nəzərə alınmalıdır.

Dil sistemində fəaliyyət göstərən daxili qanunauyğunluqlar onu tənzimləyir və dilin mövcudluğunu təmin edir. Bu sistem daxilində hər bir bölmə və yarımbölmənin, hər bir dil vahidinin özünəməxsus vəzifəsi vardır. Səsin sözdə, sözün cümlədə birləşmə qanunlarını və bu zaman baş verən müxtəlif dil hadisələrinin səbəbini bilmədən dili elmi şəkildə öyrənmək, bütöv bir sistem kimi qavramaq mümkün olmaz.

Bölmələrdən, qaydalardan biri digəri üçün zəmin hazırlayır, gələcəkdə qavranılacaq mövzular üçün açar rolunu oynayır. Bu nöqteyi-nəzərdən fonetika, leksika, söz yaradıcılığına aid qaydalardan sonra morfologiyaya aid dil qaydalarının öyrənilməsi bir dil qanunauyğunluğudur ki, bu da sintaksisə aid dil qaydalarının öyrənilməsi üçün zəmin rolunda çıxış edir.

Morfologiyaya aid dil qaydalarının sistemli şəkildə öyrənilməsi həm mənimsənilmiş dil qaydalarının xatırlanmasına, həm bölmənin özünə aid nəzəri biliklərin elmi əsaslarla qavranılmasına, həm də gələcəkdə sintaksisə aid qaydaların səmərəli mənimsənilməsinə xidmət edəcəkdir.

Morfologiyaya aid dil qaydalarının və ilkin anlayışların mənimsədilməsinə hələ ibtidai siniflərdən başlanılır və məhz həmin mərhələdə dərinləşdirilmiş məlumatların verilməsi üçün zəmin yaradılır. Artıq təhsilin bu mərhələsində şagirdlər dil qaydaları bəhsini öyrənərkən dilin morfoloji quruluşu ilə bağlı minimum bilikləri sadə, aydın qayda və şərhlər formasında mənimsəyir, vacib olan nitq bacarıqlarına yiyələnərək onu təcrübədə tətbiq edə bilirlər.

Morfologiya təlimi o zaman daha səmərəli və effektiv nəticələr verə bilər ki, onun tədrisi digər bölmələrlə əlaqələndirilsin. Müəllim morfolojiya ilə bağlı mövzuları tədris edərkən onları mümkün qədər həm morfolojiyadan əvvəl keçilmiş fonetika və leksikologiya ilə, həm də ondan sonra tədris ediləcək sintaksis bəhsi ilə əlaqələndirməyə çalışmalıdır. Daha dəqiq desək, morfolojiya bəhsi fonetika və leksikologiya ilə əlaqələndirilməli, sintaksisin tədrisi üçün zəmin yaratmalıdır. Əlaqə dedikdə, sadəcə olaraq hər hansı mövzu ilə bu gün keçiləcək bir mövzunun süni qarşılaşdırılması nəzərdə tutulmamalıdır. Əlaqəsi, oxşarlığı olan mövzuların bu əlaqə və oxşarlıqlarından istifadə etməklə həm qazanılan bilik və bacarıqlar yada salınmalı, həm də yeniləri şüurlu şəkildə mənimsədilməlidir.

Xüsusilə orfoepiya və orfoqrafiya ilə bağlı məlumatlar verərkən və ya praktik iş apararkən fonetikasız keçinmək mümkün deyildir. Şəkilçilərdə səsartımı, səsdüşümü, səsdəyişməsi hadisələrini – fonetik hadisə və qanunları nəzərə almadan, onları yada salmadan mənimsəməyə cəhd göstərmək mənasızdır.

Sözün qrammatik mənalarını şagirdlərə mənimsədərkən leksik və qrammatik mənə haqqında məlumatı, ayrı-ayrı nitq hissələrini keçərkən sözlərin leksik mənalarını yada salmaq mümkün deyildir. İsim və sifətləri öyrədərkən omonim, sinonim, antonimlər kimi söz qrupları haqqında şagirdlərin bilik və bacarıqlarını yada salmaq olmaz. Frazeoloji vahidlərə dair bilik və bacarıqları yada salmadan mürəkkəb feillərin hüdudlarını təyin etmək mümkün deyildir. Bu kimi müqayisələr əlaqə xatirinə deyil, fəndaxili əlaqə prinsipinin tələbləri ilə bağlıdır. Müəllim bu zərurəti hələ dərsə hazırlaşarkən müəyyənləşdirməli və belə müqayisələrə hazır olmalıdır.

Morfologiya təlimi zamanı sintaksis üçün zəmin yaratmağa çalışmaq həm gələcəkdə sintaksisin tədrisi işini asanlaşdırır, həm də morfoloji məfhumlarla sintaktik məfhumların dəqiqliklə ayrılması üçün elmi əsas verir.

Ona görə də morfologiyanın tədrisi zamanı bir sıra morfoloji məfhumların sintaktik məfhumlarla qarşılaşdırılması morfoloji məfhumların özünün dəqiq mənimsədilməsinə kömək etmiş olur. Bu cəhətdən nitq hissələrini tədris edərkən onların cümlədəki rolunu da öyrətmək olduqca zəruridir. Tədris prosesində yalnız əsas deyil, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinin də cümlədə rolunun öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Şagird ismin, sifətin və digər nitq hissələrinin cümlədə rolunu öyrənməklə cümlə üzvü və nitq hissəsi məfhumlarının oxşar və fərqli cəhətlərini dəqiq mənimsəyir, onları bir-birindən fərqləndirə bilir. Lakin təkcə morfologiya tədrisində nitq hissələrinin cümlədəki rolunu öyrənməklə buna nail olmaq mümkün deyildir. Sintaksisin tədrisi zamanı isə bütün cümlə üzvlərinin ifadə vasitələri öyrədilməklə morfologiya bəhsində başlanmış iş tamamlanır. Bu cəhətdən nitq hissələrinin cümlədə rolunu öyrətməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn, sifət həmişə təyin olmur, çünki sifət cümlədə isimləşərək başqa cümlə üzvü də ola bilər. Bir isim başqa bir ismin əvvəlində işlənib onun təyini ola bilsə də, isimliyindən çıxmır. Belə məsələlərə diqqət yetirdikdə şagirdlər morfoloji və sintaktik anlayışları, morfoloji və sintaktik sualları fərqləndirməyi bacarırlar.

Morfologiya üzrə veriləcək bilik və bacarıqlar bir sıra ədəbi dil normalarının mənimsədilməsində mühüm rola malikdir. Azərbaycan dili müəllimi şagirdlərin nitq inkişafı vərdişlərinə yiyələnməsində morfologiya təliminin bu imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır.

İlk növbədə, qrammatik anlayışların şüurlu şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin öz nitqlərində ümumi qrammatik normalara yiyələnməsinə böyük kömək etmiş olur. Sözü düzgün hallandırmağı, feili zamana görə düzgün dəyişməyi bacarmayan şagird, şübhəsiz, öz nitqində adi qrammatik normaları belə gözləyə bilmədiyindən normal nitq vərdişlərinə yiyələnmə bilməz. Buna görə də müəllim şagirdlərə qrammatik məfhum və anlayışlar barədə ən zəruri bilikləri verməklə yanaşı, onların ayrı-ayrı bölmələr üzrə proqramda konkret olaraq göstərilmiş bacarıqlara yiyələnməsi qayğısına da qalmalıdır.

Şagirdlərin tələffüz normalarına yiyələnməsində də morfologiya təlimi mühüm rol oynaya bilər. Bu cəhətdən orfoepik vərdişlərin qazanılması üzrə fonetika bəhsində başlanmış iş morfologiya təlimində tamamlanır. Bütün morfemlərin deyiliş qaydalarının şagirdlərə öyrədilməsi morfologiya təliminin qarşısında qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri olmalıdır. Məsələn, müəllim məsdər formasını əmələ gətirən -maq² şəkilçisini şagirdlərə çatdırmaqla bərabər, onun düzgün deyiliş qaydalarını da öyrətməlidir. Şagirdlərə **q** samitinin [ğ], **k** samitinin isə [y] kimi tələffüz edilməli

olduğunu mənimsətmək də həmçinin zəruridir. Bütün morfemlərlə bağlı tələffüz qaydaları üzrə iş aparmaq müəllimlərin ən ümdə vəzifəsidir.

Şagirdlərin orfoqrafik normalara yiyələnməsində də morfolojiya təlimi mühüm rol oynayır. Bütün morfemlərin deyilişi ilə müvazi surətdə yazılışı da praktik olaraq öyrədilməlidir. Məsələn, müəllim -maq² məsdər şəkilçisinin tələffüzü ilə bərabər, yazılışını da öyrətməlidir. Şagirdlərə öyrədilir ki, -maq² şəkilçisinə sait əlavə edildikdə **q** samiti **ğ**, **k** samiti isə **y** samitinə çevrilir və yazılır. Morfolojiya bəhsində bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri öyrədərkən bunların tələffüz və yazılış qaydaları üzərində praktik iş aparmaq müəllimin əsas vəzifəsidir. Bu isə onların orfoepik və orfoqrafik normalara yiyələnməsində mühüm rol oynayır.

Bir sıra üslubi normaların mənimsədilməsində, şagirdlərin nitqinin üslubca zənginləşdirilməsində də morfolojiya təlimi mühüm rol oynaya bilər. Müəllim yeri gəldikcə üslubi normaların mənimsədilməsi üzərində də konkret işlər aparmalıdır. Məsələn, müəllim ismin hallarını tədris edərkən, eyni bir fikrin bir neçə formada verilməsinin mümkünlüyü üzrə iş apararkən, feilin bir zaman forması ilə başqa bir zamana aid olan işi ifadə edərkən şagirdlər üslub normalarına yiyələnir və nitqə həssas üslubi münasibət bəsləyə bilirlər.

Orta məktəbdə ana dili tədrisinin başlıca məqsədi şagirdlərə yüksək nitq vərdişləri aşılamaq, informasiya mübadiləsi formalarını öyrətmək, ünsiyyətin müxtəlif məqamlarında fikirlərini yazılı və şifahi olaraq sərbəst, yaradıcı, tənqidi və məntiqi tənqiddən əsaslanmaqla ifadə etmək bacarığına yiyələndirməyi təmin etməkdən ibarətdir. “Müəllim nə edir?”, “Şagird nə edir?” formasında tədris-təlim fəaliyyətini qurmadan, motivasiya, şüurlu “elmi münaqişə” ocaqları yaratmadan, şagirdə öz ideyasını, fərziyəsini irəli sürmək, qənaətlərini götür-qoy etmək imkanı vermədən müasir dərslərin tələblərinə cavab vermək müşkül məsələdir.

Təbii ki, ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisində orfoqrafiya tərtibinin başlıca prinsiplərindən biri olan morfoloji prinsipə daha çox diqqət ayrılmalıdır. Bu prinsipin mahiyyəti hər bir sözün parçalanma bilən mənalı hissələrinin sabit şəkildə ifadəsini təmin etməklə müəyyənləşir. Morfoloji prinsip sözlərin vahid tələffüz, vahid yazılış qaydalarını nizama salır. Məsələn, biz tələffüzdə [-nan²] şəkilçi formasına rast gəlirik: [mənnən], [atamnan] və s. Belə halda çıxışlıq hal şəkilçisi iki cür qəbul edilməlidir: -dan² və -nan². Halbuki belə bir sabit qayda qəbul edilib ki, ismin hal şəkilçisi -dan² -m, -n samitləri ilə bitən sözlərdən sonra [-nan²] kimi tələffüz olunur. Morfoloji prinsip də sözün tələffüzünü əsas tutur. Yaxud sonu -a² saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə əvvəlində bitişdirici y samiti olan şəkilçi qoşulduqda ahəng

qanununa uyğun olaraq həmin saıtlər [-ı, -i, -u, -ü] səslərindən birinə çevrilərək tələffüz olunur: meşəyə – [meşiyə], anaya – [anıya], qayaya – [qayıya] və s.

Deməli, ismin hallarının tədrisi zamanı bu orfoqrafik və orfoepik qaydalara toxunmadan keçmək mümkün deyildir. Məktəb təcrübəsində morfoloji kateqoriyaların tədrisində orfoqrafiya qaydalarının tətbiqinin gözlənilməsini təmin etmək üçün bir çox üsul və vasitələr mövcuddur. Bu üsullardan qısaca bəhs edək.

Əlbəttə, bu təhlil növündən səmərəli istifadə etmək üçün, ilk növbədə fonetik-orfoepik təhlil nümunələrini düzgün qurmaq lazımdır. Məhz fonetik-orfoepik təhlil düzgün yazı və tələffüz qaydalarının bünövrəsi, təməl daşdır. Şagirdlər orfoepiya-orfoqrafiya normalarını paralel şəkildə təhlil edə bilməsə, morfoloji təhlildə çətinliklərlə qarşılaşacaqlar. *Morfoloji təhlil* dedikdə, sözün həm tərkibinə, həm də nitq hissələrinə görə təhlili nəzərdə tutulur.

Sözün tərkibinə görə təhlili zamanı sözün tərkib hissələri, leksik (sözdüzəldici), qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər, sözün başlanğıc forması dəqiq mənimsədilməli, tərkibə görə təhlil mövcud şərti işarələrlə aparılmalıdır. Bu zaman kök, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi işarələrindən istifadə olunmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, morfoloji təhlil zamanı söz və şəkilçinin tələffüzü diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məsələn, əgər “zənbillərdən” sözü təhlil olunursa, söz [zənbillərdən] kimi deyilib təhlil edilməlidir. Sözləri tələffüzə əsaslanmaqla təhlil etdikdə şivə və dialektlərdən gələn qüsurları da aradan qaldırmaq asan olur. Məsələn, *gələram, baxeram, göreram, baxsox* və s. sözlərin həm qüsurlu, həm də düzgün tələffüz formaları lövhəyə yazılır, şagird aparılan təhlil zamanı hiss edir ki, fərqli indiki zaman şəkilçisinin deyilişindədir.

Morfoloji təhlillər tam və natamam formada aparılır. Müxtəlif nitq hissələri, onların ayrı-ayrı kateqoriyaları ilə bağlı aparılan təhlillər natamam, bütün nitq hissələri və kateqoriyalar üzrə aparılan təhlillər tam təhlil nümunəsi hesab edilir. Məsələn, ismin halı ilə bağlı aparılan təhlil natamam təhlil nümunəsi kimi qəbul edilə bilər. Müəllim isimlə bağlı tam təhlil aparmaq istəyirsə, ilk növbədə, onların konkret və mücərrədliyi, quruluşca növləri, ümumi və xüsusiyyəti, mənsubiyyəti, şəxsə görə dəyişməsi və halları ardıcılıqla mənimsədilməlidir.

Belə təhlilləri interaktiv təlimin imkanları çərçivəsində aparmaq şagirdləri daha müstəqil düşünməyə, fəallığa cəlb edər. Məsələn, müəyyən şeir parçasını ayrı-ayrı qruplara və ya cütlərə verib mövzu ilə bağlı orfoqrafik baxımdan xarakterik sözləri

təyin edib yazılış qaydasını müəyyənləşdirmək tələb oluna bilər. Bu qayda təlimdə əməkdaşlığa, fikir mübadiləsinə, qarşılıqlı etimada şərait yaradır.

Morfologiya üzrə aparılan təhlillər, praktik məşğələlər şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə geniş imkan yaratmaqla, onların düzgün tələffüz və yazı vərdişlərinə yiyələnməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva N.S. (1999). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, ADPU-nun nəşri. 87 s.
2. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının aktual problemləri. (1987). Bakı, ADU-nun nəşri. 224 s.
3. Balıyev H.B. (2003). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU-nun nəşri. 425 s.
4. Balıyev H.B. (2003). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 425 s.
5. Balıyev H., Balıyev A. (2014). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 380 s.
6. Bayramov İ.O. (1983). Azərbaycan dili morfologiyası tədrisinin elmi-metodik əsasları. Bakı, Maarif. 218 s.
7. Cəfərova N.B. (2016). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, I hissə. Bakı, ADPU. 403 s.
8. Cəfərova N.B. (2022). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, II hissə. Bakı, ADPU. 430 s.
9. Seyidov Y.M. (2003). Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı, BDU-nun nəşri. 374 s.
10. Azərbaycan dili. (2009). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Altun kitab. 224 s.